

“KODEKS KUMANİKUS”DA SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN TİPOLOGİYASI**Aynur Vilayət qızı Saydova**

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

E-mail: aynur.saydova@dilchilik.science.az

Müasir dövrdə türkologiyanın aktual problemlərindən biri abidələrin, əlyazmaların dilini konkret bölmələr üzrə tədqiqata cəlb etməkdir. Bununla da türk dillərinin köktürkcədən müasir dövrə qədər gələn inkişafını izləmək mümkün olur. Türk dilləri üçün qiymətli əsərlərdən biri də orta əsrlərdə yazılmış “Kodeks Kumanikus”dur.

Əsər haqqında ilk dəfə M.J. Klaprot tərəfindən 1828-ci ildə məlumat verilmiş, G.Kuun tərəfindən 1880-ci ildə ilk dəfə tam olaraq nəşr olunmuş, müasir dövrdə isə M.Arquşah, Q. Günər, A. Qarkavets və digər tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda İ.Quliyev tərəfindən “Kodeks Kumanikus”un leksikası” adlı dissertasiya müdafiə olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlarda transkripsiya, transliterasiya və tərcümə məsələlərinə daha çox diqqət yetirilmişdir.

“Kodeks Kumanikus” əsərinin italyanlar və almanlar tərəfindən yazıldığı məlumdur. Bu səbəblə də, tədqiqatçılar tərəfindən əsər şərti olaraq italyan bölümü və alman bölümü deyə iki hissəyə bölünür. İtalyan bölümü tamamilə lüğətdən ibarətdir. Alman bölümündə isə lüğətlə yanaşı mətnlər də verilmişdir. Bu məqalədə də “Kodeks Kumanikus” əsərində verilmiş mətnlər, başqa sözlə, əsərin alman bölümü tədqiqata cəlb olunmuşdur. Mətnlərdə sintaktik əlaqələr araşdırılmışdır. Sintaktik əlaqələrin tabelilik əlaqəsinin və tabelilik əlaqəsinin növlərinin (yanaşma, idarə, uzlaşma) əsərdə ifadə olunma formaları əlyazmadan gətirilən çoxsaylı nümunələrlə təsvir olunmuş, müasir Azərbaycan dili ilə olan oxşar və fərqli cəhətlər qeyd olunmuşdur. XIV əsrdə yazılmış əsərin dilində ifadə olunan sintaktik əlaqələrin müasir Azərbaycan dilindən, demək olar ki, fərqlənmədiyini görülmüşdür.

Açar sözlər: Kodeks Kumanikus, XIII-XIV əsrlər, kumanlar, türk dilləri, sintaktik əlaqələr
<https://doi.org/10.59849/2409-4838.2024.1.64>

GİRİŞ

XIII-XIV əsrlərdə yazılmış “Kodeks Kumanikus” əsəri orta əsrlərdə yazılmış qiymətli əlyazmalardan biridir. Əsər latın əlifbasının qotik hərfləri ilə yazılmış qıpçaq abidəsidir. Əsərin əlyazması hal-hazırda İtaliyada Venesiya milli kitabxanasında saxlanılır. Əlyazma bir neçə müəllif tərəfindən yazıldığı üçün anonim hesab olunur. Ümumilikdə 82 vərəqdən ibarət olan əsər müəlliflərin milliyyətinə əsaslanaraq şərti formada 2 yerə bölünür: birinci bölüm italyan hissəsi və ikinci bölüm alman hissəsi. Əsərin 1-55-ci vərəqləri italyan bölümü, 56-82-ci vərəqlər alman bölümüdür. İtalyan bölümü italyanca-farsca-qıpçaqca lüğətdən ibarətdir. Alman bölümündə isə, əsasən, “Müqəddəs kitab”dan tərcümələr, qıpçaq dilinə çevrilmiş xristian dini məzmunlu nəğmələr, qıpçaq dilində notla yazılmış bir dini nəğmə, qıpçaq folkloruna aid tapmacalar və atalar sözləri, həmçinin latınca-qıpçaqca və qıpçaqca-almanca lüğətlər verilmişdir.

Əsər haqqında ilk dəfə M.J. Klaprot tərəfindən 1828-ci ildə məlumat verilmiş, əsər G.Kuun tərəfindən 1880-ci ildə ilk dəfə tam olaraq nəşr olunmuş, müasir dövrdə isə əlyazma M. Arquşah, Q. Günər, A. Qarkavets və s. tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda İ. Quliyev tərəfindən “Kodeks Kumanikus”un leksikası adlı dissertasiya müdafiə olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlarda transkripsiya, transliterasiya və tərcümə məsələlərinə daha çox diqqət yetirilmişdir.

Məqalədə “Kodeks Kumanikus” əsərində verilmiş mətnlər, xüsusilə əsərin alman missionerləri tərəfindən xristianlıq dinini yaymaq məqsədilə yazılmış bölümü tədqiqata cəlb olunmuşdur. Mətnlərdə sintaktik əlaqələr araşdırılmışdır. Məqalədə verilmiş nümunələr əsərin orijinal fotofaksi-

milesindən seçilmişdir. Orijinal mətnlə yanaşı M. Arqunşah və Q. Günərin “Codex Cumanicus” kitabından və bu haqda yazılmış məqalələrdən də bəhrələnilmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN NÖVLƏRİ

“Dilçilikdə sintaktik əlaqələr bəzən sintaktik üsullar adı altında da öyrənilmiş, uzlaşma, yanaşma və idarə əlaqələrindən başqa bu sistemə başqa üsullar da daxil edilmişdir... bu üsulların dillərə tətbiqi araşdırılan bu və ya digər dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Sintaktik üsullar dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin məhsuludur. Bu üsulların əmələ gəlməsi üçün dildə cümlə, onu əmələ gətirən sözlər, daha doğrusu, cümlə üzvləri mövcud olmalıdır. Məhz bundan sonra cümlənin tərkib hissələri arasında sintaktik münasibətlər yaranmış olur və beləliklə də, sintaktik əlaqələr meydana çıxır” [8, s. 5]. Türk dillərinin tarixinin bütün dövrlərində olduğu kimi, orta əsrlər türk abidələrində də sintaktik əlaqələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. XIII-XIV əsrlərə aid olan “Kodeks Kumanikus” abidəsinin dilində sintaktik əlaqələrin həm tabelilik, həm də tabesizlik növləri müşahidə edilir:

1. **Tabesizlik əlaqəsi** əsərdə həm həmcins üzvlər arasında, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Məsələn, *İsi fanarlar bile, çıraklar bile, ne bile anı izdediler baxçada* (Yanan fanarlar ilə, çıraqlar ilə, nəşə ilə onu bağçada izlədilər), *Gabriel frişte idirdi, Mariamga sövünçledi* (Cəbrail mələk göndərdi, Məryəmə müjdələdi). Bu nümunələrdə həmcins tamamlıq və həmcins xəbərlər tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmışdır. *Keçe kelir kara ulax, erte barır kara ulax.* (Gecə gələr qara oğlaq, sabah gedər qara oğlaq). Bu cümlədə isə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında tabesizlik əlaqəsi müşahidə olunur.

2. **Tabelilik əlaqəsinin** də bütün növləri “Kodeks Kumanikus”da izlənilir. Əsərdə həm söz birləşmələri, həm də cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi olsa da, daha çox söz birləşmələri arasında diqqəti cəlb edir. Abidənin dilində tabelilik əlaqəsinin ifadə olunma hallarına nəzər salmaq.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ

“Türkoloji dilçilikdə yanaşma əlaqəsi dedikdə, komponentlərinin birləşməsindən heç birinin formal qrammatik göstərici iştirak etmədən, yalnız tabelilik prinsipi əsasında yanaşan söz birləşmələri nəzərdə tutulur ki, bu zaman sözlər təyin edən və təyin edilən tərəflər olmaqla iki yerə ayrılır” [7, s. 281-282]. Heç bir morfoloji əlaməti olmayan yanaşma əlaqəsinin hər iki növü (tam yanaşma, tam olmayan yanaşma) əsərdə müşahidə edilir:

1) *Tam yanaşma.* Bu elə yanaşmadır ki, burada əlaqədar olan sözlər arasında ya heç bir söz girə bilmir, ya da bunlar arasına elə sözlər daxil ola bilir ki, onlar da tabeəddici sözlə yanaşma əlaqəsi saxlasınlar [1, s. 32]. Başqa sözlə desək, birinci növ təyini söz birləşmələri tam yanaşma əlaqəlidirlər. Məsələn, *bağıl kisi (66 a-b/3) – paxıl insan, bu cahan (72a/16), otus tumen (60b/10), altı gil (61a/12) – altı il.*

2) *Tam olmayan yanaşmada əsas və asılı tərəflər arasında ya idarə, uzlaşma əlaqəli (biri və ya hər ikisi) sözlər işlənir, yaxud da tərəflər arasına belə sözləri artırmaq mümkün olur* [4, s. 19]. Məsələn, *kaçan anı taz bile tazlar idi, ol aytur idi, ıocharı bachıp (61b/15-16) – nə vaxt onu daş ilə daşlardı, o yuxarı baxıb deyərdi, köp tözdü – çox dözdü, bugün tochdi barça elin kutkardaçı (61b/3,4) – bütün elin qurtarıcısı bugün doğdu.*

“Kodeks Kumanikus” əsərində yanaşma əlaqəli birləşmələrin komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) İsimlə ismin yanaşması: *altun xaç – qızıl xaç, altun kur – qızıl kəmər, temir mıh – dəmir mıx, bey Tengri, kız Mariam və s.*

b) Sifətlə ismin yanaşması: *yiti bıçaq – iti bıçaq, tetik kişiler – zirək insanlar, bay er – varlı kişi, yirençi kişi – iyrençi insan (iyrençi formasında Azərbaycan dialektlərində qalır.), özge sağıt – başqa silah və s.*

c) Sayla digər nitq hissəsinin yanaşması: *köp kın* - çox acı, *bir oğlan*, *köp egilik* – çox yaxşılıq, *beş batman*, *bir algıslı kişi* – bir müqəddəs insan, *bir sürüv* – bir sürü, *eki yol* – iki yol, *beş ağac* – beş ağac, *sekizinçi gün* – səkkizinci gün və s.

d) Əvəzliliklə ismin yanaşması: barça arılar – bütün müqəddəslər, her yıl – hər il, ne kim yol, birsi ayna və s.

e) Fəli sifətin isimlə yanaşması: batmaz yulduz (batmayan ulduz), tükenmez tirilik (əbədi həyat) və s.

İDARƏ ƏLAQƏSİ

İdarə əlaqəsinin morfoloji əlaməti hal şəkilçiləri olduğu üçün asılı tərəf hallana bilən sözlərlə ifadə olunur. İdarə əlaqəsində qədim türk abidələrinin dilində olduğu kimi bu əsərdə də əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəf ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq və müasir Azərbaycan dilində olmayan istiqamət və alət-birgəlik halları ilə ifadə olunur. Bu cəhətinə görə “Kodeks Kumanikus” əsərinin dilində idarə əlaqəsini belə qruplaşdırmaq olar:

1) Yiyəlik halla idarə əlaqəsi: *tülküçigün tüpegi* – tülkünün quyuğu, *bizim yazukumuz* – bizim günahımız, Ol sösnə ayttı da ganin *Tengeri elne* berdi (61b/21) – O sözünü dedi canın tanrı əlinə verdi (tanrıya tapşırdı), Meñu *tegriniğ öz fəzi* keydi *kuluniğ tenini* – Əbədi Tanrının öz sözü geyindi qulunun bədənini, Rərgə aginmie *atanıq ogında* oltururtur. – Göyə yüksəlmiş atanıq oğında oturubdur, Kelingiz terçe *menim artumçe Guhut yerina* (61b/35-36)

Mustafa Arqunşah bu şəkilçilərin yerinə görə adlardan sonra -nı, -nu, əvəzlilərdən sonra isə daha çox -ı, -ım variantlarının işləndiyini qeyd edir. [2, s. 94].

2) Yönlük halla idarə əlaqəsi: *Jolga Jur* (yolqa yur) – Yola yüyür(8a/1), *Coyga vnda* (toyqa unda) – Toya səslə (8b/6), *aşcaundarmē* (aşka undarmen) – yeməyə səsləyirəm (8b.4), *Ötunçcha ber* (ötünçka ber) – borca ver (18a/29), *Muhtağ devl* bu duniāniğ *ötmeRina* – Bu dünyanın çörəyinə möhtac deyil (70b/8), *Canın Teñeri eline berdi* (61b/21), *İçer, yer, inine kirer* (60b/7) – İçər, yeyər, *hininə* girər. *Yekniğ tuzakna ilnirler* (59a/11) – Şeytanın tələsinə düşərlər.

3) Təsirlik halla idarə əlaqəsi: *tuşmanımıznu yeñdi*. – *Düşmənimizi məğlub etdi*, *Bızni ıvrgā iollarığa Rvvrup ietRırgıl iycga* (70a/6) (*Bızni* yürgan yollarına küvrup yetkırqıl yesusa) – *Bizi* yeridiyin yollarına *yönəldib* İsayə yetir. *BergeydiR Ganımuşnu* dəge *tenimişni* tenrığa (62a/11) (bergeyidik ganımusnu dəge tenimisni tenrığa) – *Canımızni* hətta *tenimizi* tanrıya verərdik. Ol *fağıtlar kim crftuşnu* tutelar *Rınadelar* dəge öldurtuler (63b/9). ol *saqıtlar kim cristusnu* tutelar *kınadelar* dəge öldurtuler = O silahlar ki, *Kristusu* tuturlar, qınadılar, hətta öldürdülər.

Əsərdə təsirlik hal şəkilçisi bəzi sözlərin sonunda ahəngə uyğun olaraq dodaqlanan variantda işlənmişdir: kristusnu, canımusnu. M.Arqunşah qeyd edir ki, bu xüsusiyyət Məmlük qırpaq türkçəsində yoxdur [2, s. 95].

4) Yerlik halla idarə əlaqəsi: *Barça Ryzi boreluş orueta* ıazuchın *aytma* (63a/24) (Barça kızı borçlutur oruçta yazukın aytma) – Hər kəs borcludur *orucda* günahlarını *deməyə*.

fēda mēda Joh fēgir *tavda Joh*. *Vtlv tasda Joh RipeaRda Joh*. Ol *Rus* fvtədir (60a/15, 16). (Səndə mēda yoh, señir *tavda yoh*. Ütlü *taşda yoh* kipçakda *yoh*. Ol kuş sütüdür) – Səndə mēda yox, uca dağda yox, daşda yox, qırpaqda yox. O quş sütüdür.

5) Çıxışlıq halla idarə əlaqəsi: *Jazuclu..mē Rəzganımdā, ezitganımdā, tutganımdē* artuch *ıeganımdā* artuch *yeganımdā* aştırvlu ıazucluturmē. *memy* ıaman *ızlarmde* ıama *fagıneıdan* *fəşumdæn* ıaman *erkımdan* ıaman(61a/3-6) *Gördüyümdən, eşitdiyimdən, tutduğumdən, artıq yediyimdən, artıq içdiyimdən* günahkaram. Çox günahkaram mənim yaman *ışlərimdən, yaman düşüncəmdən, sözümdən, yaman niyətimdən, yaman...*

6) İstiqamət halla idarə əlaqəsi: Ol ayturdi *ıocharı bachıp* – O deyirdi yuxarı baxıb (61b/16), *andan ıuldu... ılgarı bardı* (61b/37) (andan yulduz ılgarı bardı) – Ondan sonra ulduz *ırdıli getdi*.

7) Alət-birgəlik halla idarə əlaqəsi: Tizin çöküp yügüncü dagın ayttı – Diz üstə çöküb yüyürdü və dedi. Rım anfeşim kelfæ (61a/16) (kim ansesim kelse) – kim birdən gəlsə...

Qeyd edək ki, istiqamət və alət-birgəlik hallarına qədim türk yazılı abidələrinə nisbətən “Kodeks Kumanikus” əsərində az rast gəlinir. Buna bağlı olaraq, bu hallarla idarə əlaqəsi də əsərdə az müşahidə olunur.

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ

“*Tabe tərəf tabe edən tərəfin qrammatik əlamətlərini qəbul edərsə, bu, uzlaşma əlaqəsi adlanır. Uzlaşma əlaqəsi türk dillərində şəxsə və kəmiyyətə görə olur: tabe edən tərəf hansı şəxs və kəmiyyət-dədirsə, tabe tərəf də həmin şəxs və kəmiyyətin qrammatik əlamətlərini (şəkilçilərini) qəbul edir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk qəbilələrinin dillərində uzlaşma əlaqəsi həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də atributiv əlaqəli birləşmələrin komponentləri arasında olur*” [9, s. 36]. Uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlamətləri mənsubiyyət və şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri olduğuna görə əsərdə bu əlaqə 2 istiqamətdə araşdırıla bilər: 1. Söz birləşmələrində uzlaşma, 2. Cümlədə uzlaşma.

1. Söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsinin morfoloji göstərici mənsubiyyət şəkilçiləridir. “Kodeks Kumanikus” əsərində uzlaşma əlaqəsini II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında müşahidə edirik: *karın yavı* (qarın yağı), *tülküçigün tüpegi* (tülkünün quyruğu), *bizim yazukumuz* (bizim günahımız) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsi III şəxsə görə olur: *Ol sözni ayıtı da canın Teşeri eline berdi* (61b/21) – O sözünü dedi canın *tanrı əlinə* verdi (tanrıya tapşırırdı)

Relingie terəe benim artwneə Guhut ıerina (61b/35-36) (Keliniz terçə benim artumça Cuhut yerinə) – Mənim ardımca *Cuhud yerinə* tez gəlin. Barça katunlar arasında (63b/34) – bütün xatunlar arasında, *Eyar yaboçi* (52a/11), *Coga tili* (52a/15), *Eyat yabogı* (51b/24) və s.

Asılı tərəfi müəyyən yiyəlik hal şəkilçilərindən biri (-nig (nınc), -nıç, -ning (ninq), -ıç, -nıç, -im, -m) ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma hər üç şəxsə müşahidə olunur:

a) I şəxsin təki və cəmində:

menim yargumda (59a-15) – mənim hökmümdə, *menim küsengenimni tamam etkil* (57b/b31-32) – mənim arzumu yerinə yetir. *Menim karnım aç* (60a/29) – mənim qarnım ac. *Menim kınım* (6a/37) – mənim acım.

Bizim yazukumuz (62b/32-33) – bizim günahımız. *Bıfım Ganımuş* (61b/29) (*bısım ganinmus*) – *bizim canımız*

b) II şəxsin təkində:

seniñ köñlüñ (62a/29) – sənin könlün, *seniñ atıñ, seniñ hanlıçıñ* – sənin xanlığın, *seniñ tilemekiñ* – sənin arzun (63b/27,32),

Qeyd edək ki, əsərdə II şəxsin cəmində III növ təyini söz birləşməsinə rastlamadıq.

c) III şəxsin təki və cəmində:

Meñu teşriniñ 03 ş0zi keydi kuluniñ tenini – Əbədi *Tanrının* öz sözü geyindi qulunun bədənini *Dunianiñ* (dunyanıñ) *ötmeki* – *dünyanın çörəyi* (70b/7)

Töreniñ tügeli yeti (70b/14) – *ənənənin hamısı* çatdı.

R0Rga aginmie atanıñ oñında olturupturur (kökqa aqınmis atanıñ oñında olturupturur) – göyə yüksəlmiş *atanıñ qarşısında* (önündə) oturubdur.

Eyarniğ agazı (52a/6) (*eyarning agazı* – *üzənginin ağızı*)

Tosacniğ ayagi (52a/25) (*tosakning ayagi* – *döşəyin ayağı*)

Ol bilməz Rım *tamuchnug otun* aldı dage *tugemeə 0lwmnwñ* aldı (63a/29) – o bilməz ki, *cəhənnəmin odun* aldı, hətta *tükənməz ölümün* aldı.

III şəxsin cəmində hər iki tərəfin cəmləndiyi nümunəyə rast gəlinmir. Ya birinci tərəfin cəmləndiyi, ya da ikinci tərəfin cəmləndiyi nümunələr vardır: *Arıhlarnıñ küsençi* (73b/1) – müqəddəslərin ümidi, *Hannıñ alamları* (74a/1,2) – xanın nişanları və s. Q. Kazımov “Kitabi Dədə Qorqud” abidəsində də eyni vəziyyəti müşahidə edir və bu halı belə qiymətləndirir: “Uzlaşma-idarə əlaqəli bir-

ləşmələrin birinci tərəfi cəm olduqda ikinci tərəf kəmiyyətə tək olur. Məs.: Həm ölümlərinizin yorğasının binərəm. (DQ) Bəzən də birinci tərəf tək olduğu halda, ikinci tərəf cəmlənmişdir: hər birinin başlarını sığadı. (DQ) Bunlardan birincisi dilin qanunauyğunluğu, ikincisi üslubun qüsurdur” [5, s. 34].

Q. Kazımov mənsubiyyət kateqoriyasının tarixindən bəhs edərkən bu şəkilçilərin bir kökdən yarandığını “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndən hər üç şəxsə gətirdiyi nümunələrlə sübut edir: “*Bunu: Bir kişi üç gün mundan iləri divardan çıxub, mənüm ölümün xəbərini verdi (Şeyx Səfi: 2010, s.68) – cümləsindəki mənüm ölümün birləşməsi də təsdiq edir. Birləşmə mənüm ölümüm əvəzinə, mənüm ölümün şəklinə işlənmişdir və arxaik formadadır – birinci şəxsə hələ -im şəklinə düşmədiyi dövrün qalığıdır*” [6, s.141]. Bu arxaik forma “Kodeks Kumanikus” əsərində də müşahidə olunur: Beym tengeri *məim tın̄* algil (61b/20) (Beyim tejeri *menim tın̄*ın algil) – Rəbbim Tanrı *mənim canımı* al, Rım etir *menim bwyruçun* ol menı *fəuer* (62a/17) – Kim *mənim buyruğumu* (əmlərimi) edir-sə, o məni sevər.

2. Cümlədə uzlaşma əlaqəsinin morfoloji göstəriciləri şəxs və kəmiyyət şəkilçiləridir. Əsərdə uzlaşma əlaqəsi mübtəda ilə xəbər arasında müşahidə olunur. I və II şəxs şəkilçiləri əsərdə daha çox əvəzlilərə uyğun olaraq işlənmişdir. Kök formanın qorunduğu bu hal müasir Azərbaycan ədəbi dilində itsə də, bəzi başqa türk dillərində mühafizə edilmişdir.

a. I şəxsin tək və cəmində: Men tanıqlatırmen (61b/2,3) – Mən müjdələyirəm. Men kəzarmen (61b/15) – Mən görürəm. Men azam devolmen frıstamen (62b/22) – Mən insan deyiləm, mələyəm. Bıs ochurbıs (61b/12) – Biz oxuyuruq. Bıs anı yulduzun közdük (61b/39) – Biz onun ulduzunu gördük.

b. II şəxsin tək və cəmində: Sen, ağırıç kızı, kaçan yaragnı hakımgə aytmasag neçik sav bolgaysen (63/15,16) – Sən, xəstə insan, əgər yaranı həkimə söyləməsən, necə sağalacaqsan? Siz izdersiz (61b/36) – Siz izləyirsiniz (axtarırsız).

c. III şəxsin tək və cəmində: *Tejeri bizgə körgüzür* Evangelim içində nişan kerti söymekini (62a/16). – *Tanrı* əsl sevginin nişanını bizə *göstərər*. Cahan toldı – Cahan doldu. Arı Lukas aytır (61b/1) – Müqəddəs Lukas deyir. *Friştalar ırlarlar, övgerlar* Tejerin alay *aytırlar* (61b/7,8) – *Mələklər oxuyarlar, tanrını vəsf edərlər, belə deyərlər*.

Əsərdə uzlaşmanın pozulduğu hallar da çox müşahidə olunur. Məsələn, Ol üç çan alay sorudular (61b/37) – O üç xan (münəccim) belə soruşdular.

YEKUN NƏTİCƏ

Tədqiqat prosesində XIII-XIV əsrlərə aid olan “Kodeks Kumanikus” əsərində sintaktik əlaqələrin həm tabesizlik, həm də tabelilik növləri müşahidə olunmuşdur. Verilən nümunələrdən və edilən müqayisələrdən müasir türk dilləri ilə əsərin dili arasında ciddi bir fərqin olmadığı göründü. Yəni həm tabesizlik əlaqəsi, həm də tabelilik əlaqəsi müasir türk dilləri ilə eyni ifadə olunmuşdur. Sintaktik əlaqələrdə cüzi fərqlərə də təsadüf olunur. Bunlardan biri, idarə əlaqəsinin müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq istiqamət və alət-birgəlik halları ilə feil arasında da olması, digəri isə I şəxsə təyini söz birləşməsində uzlaşma əlaqəsinin pozulma hallarına rast gəlinməsidir. Bu hal da mənsubiyyət şəkilçisinin orta əsrlərdə tam formalaşmaması və arxaik formanı qoruması ilə əlaqədardır. Sintaktik əlaqələrə dair verdiyimiz nümunələr göstərir ki, qədim dövrdən türk dillərində formalaşmış sintaktik əlaqələr orta əsrlərdə daha da təkmilləşmişdir. Eyni zamanda müasir dövrdə bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilində daha da dəqiqləşərək, mürəkkəbləşərək sabitlik qazanmışdır. Bu da türk dillərinin qrammatik quruluşunun möhkəmliyi ilə bağlıdır və Şərqi dünyasının önəmli bir parçası olan türk dillərinin nə qədər mühafizəkar, köklərinə bağlı, qədim dil olduğunun göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov – Bakı: “Şərq-Qərç”, – 2007. – 424 s.
2. Argunşah, M. Codex Cumanicus / M.Argunşah, G.Güner – İstanbul: Kesit yayınları, – 2015. – 1079 s.
3. Biblioteca Nazionale di S. Marco-Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX, – 1597.
4. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2010. – 498 s.
5. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / Q.Kazımov. – Bakı: “Elm”, – 2019. – 608 s.
6. Kazımov, Q. İsmın qrammatik kateqoriyalarının tarixi / Q.Kazımov. – Bakı: “Elm”, – 2023. – 212 s.
7. Quliyeva, Q. Qədim türk abidəsi “Xuastuanıft”ın dili / Q.Quliyeva. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2022. – 356 s.
8. Mirzəliyeva, M. Sintaktik əlaqələr. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis, III hissə / M. Mirzəliyeva. – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2002. – 192 s.
9. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə / Ə.Rəcəbli. – Bakı: “Nurlan”, – 2006. – 480 s.

TYPOLOGY OF SYNTACTIC RELATIONSHIPS IN *CODEX CUMANICUS*

A.V. Saidova

One of the actual problems of Turkology in modern times is to involve the language of monuments and manuscripts in the study of specific sections. With this, it will be possible to trace the development of Turkic languages from the original Turkic to the modern era. *Codex Cumanicus* is one of the valuable works for Turkic languages written in the Middle Ages.

The work was first reported by M.J. Klaprot in 1828, first fully published by G. Kuun in 1880, and in modern times by M. Argunshah, G. Gunar, A. Garkavets, etc. has been widely studied by researchers. In Azerbaijan, I. Guliyev defended a dissertation entitled "Lexicon of Codex Cumanicus". Transcription, transliteration and translation issues have been given more attention in the researches.

It is known that the work "Codex Cumanicus" was written by Italians and Germans. For this reason, researchers conventionally divide the work into two parts: the Italian part and the German part. The Italian section consists entirely of dictionary. In the German section, along with the dictionary, texts are also provided. In this article, the texts given in Codex Cumanicus, that is, the German part of the work, have been involved in the research. The syntactic relations in the texts have been investigated. The forms of expression of syntactic relationships of coordinating and subordination (anjoining, control, agreement) in the work are described with numerous examples from the manuscript, and the similarities and differences with the modern Azerbaijani language are noted. It has been seen that the syntactic relations expressed in the language of the work written in the XIV century are almost no different from the modern Azerbaijani language.

Keywords: *Codex Cumanicus, 13th-14th centuries, the Cumans, Turkic languages, syntactic relations*

ТИПОЛОГИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В «КОДЕКС КУМАНИКУС»

А.В. Саидова

Одной из актуальных проблем современной тюркологии является изучение языка памятников и рукописей на основании разных разделов. Благодаря этому можно проследить развитие тюркских языков от исконно тюркского до современной эпохи. «Кодекс Куманикус» — одно из ценных произведений для тюркских языков, написанных в средние века.

Первые сведения о произведении относятся к 1828 г. и принадлежат М.Я.Клапрот; впервые полностью оно было опубликовано Г.Кууном в 1880 г., а в настоящее время оно широко изучается такими исследователями, как М.Аргуншах, Г.Гунар, А.Гаркавец и др. В Азербайджане И.Гулиев защитил диссертацию на тему «Лексика «Кодекс Куманикус». Основное внимание в проведенных исследованиях уделяется вопросам транскрипции, транслитерации и перевода.

Известно, что труд « Кодекс Куманикус » был написан итальянцами и немцами. По этой причине исследователи условно делят работу на две части: итальянскую и немецкую. Итальянский раздел полностью состоит из словаря. В немецком разделе наряду со словарем представлены и тексты. В данной работе к исследованию были привлечены тексты, приведенные в «Кодекс Куманикус», то есть немецкая часть работы. Исследовались синтаксические отношения в текстах. Формы выражения сочинительных и подчинительных связи (примыкание, управление, согласование) в произведении описаны на многочисленных примерах из рукописи, отмечены сходства и различия с современным азербайджанским языком. Было замечено, что синтаксические отношения, выраженные в языке произведения, написанного в XIV веке, почти ничем не отличаются от современного азербайджанского языка.

Ключевые слова: *Кодекс Куманикус, XIII-XIV вв., куманы, тюркские языки, синтаксические отношения*